

PRINT ISSN 2219-7370

<https://doi.org/10.59849/2219-7370.2023.29.19>

Səh. (19-30)

UOT 1.16.165.3

**“İNFORMASIYA” ANLAYIŞI QƏDİM YUNAN,
QƏRB VƏ ŞƏRQ FƏLSƏFƏSİNİN
KƏSİŞMƏSİNDƏ: EPİSTEMOLOJİ TƏHLİL**

Füzuli Qurbanov

f.e.d., AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu,
şöbə müdiri
e-mail: fqurbanov2005@rambler.ru
<https://orcid.org/0000-0002-2906-9218>

Turanə Əlibəyova

AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu, doktorant
e-mail: turane.alibeyova91@icloud.com
<https://orcid.org/0000-0002-6447-0170>

Xülasə. Məqalədə “informasiya” anlayışı və termininin Qərb (xristian) fəlsəfəsində təşəkkülünün fəlsəfi-elmi analizi aparılmışdır. Göstərilmişdir ki, Antik Yunan fəlsəfəsində bizim indi “informasiya” kimi anladığımız anlayışın məzmunca və terminoloji olaraq özəl ifadəsi olmuşdur. Həmin ifadə müsəlman filosof İbn Rüşdün tərcüməsi vasitəsi ilə Orta əsrlərdə Qərb (xristian) fəlsəfəsində xüsusi məzmun kəsb etmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, informasiyanın bu cür terminoloji transformasiyası bütövlükdə Qərb fəlsəfəsində Orta əsrlərin sonlarından başlayaraq informasiyanın Antik Yunan fəlsəfəsindən fərqli anlamına yol açmışdır. Bu prosesdə Maykl Skotun İbn Rüşdün işlətdiyi terminləri latın dilinə tərcümə özəlliyi ayrıca rol oynamışdır.

Məqalədə aparılan müqayisələr aydınlatmışdır ki, “informasiya” anlayış və termin kimi fəlsəfədə bilik kontekstində də ciddi rol oynamışdır. Orta əsrlərdən başlayaraq Qərb (xristian) fəlsəfəsində informasiyanın əsasən predikat keyfiyyətdə (xəbər, məlumat) dərk edilməsi, onun fəlsəfi anlamının istiqamətini müəyyən etmişdir.

Gəlinən qənaətlərdən biri ondan ibarətdir ki, indiki mərhələdə informasiyanın Antik dövrdəki anlamına qayıtması ehtimalı yoxdur. Lakin “rəqəmsallıq” anlayışının məzmun və məna xüsusiyyətləri öncəki mərhələlərdən tamamilə fərqli nisbətdə informasiyanın ontoloji, epistemoloji və pedaqoji aspektlərinin sintezini formalaşdırma bilər.

Metodologiya. Məqalədə fənlərarası metodologiya tətbiq edilir və konkret olaraq sistemlilik, intersubektivlik və sinergetik inteqrasiya metodoloji prinsiplərindən istifadə olunur.

Metod kimi müqayisəli analiz, sistem araşdırma və sinergetik sintezdən yararlanılır.

Elmi yenilik. “İnformasiya” anlayışı və termininin tarixi rakursda fəlsəfi-elmi araşdırılması nəticəsində onun müasir mərhələdə faktiki olaraq yeni epistemoloji məzmun kəsb etmək ərəfəsində olduğu aydınlaşdırılmışdır. “İnformasiya”nın fəlsəfi-elmi anlamının bu istiqamətdə formalaşmasının kökündə Orta əsrlərdə Antik Yunan, Şərq (müsəlman) və Qərb (xristian) fəlsəfi təfəkkürünün bu məsələ ilə bağlı qarşılıqlı əlaqəsi dayanır.

Açar sözlər: forma, eydos, bölünməzlər, taşawwur, tasdiq, (in) formatio, faids, rəqəmsallıq, tərcümə problemi.

**ПОНЯТИЕ «ИНФОРМАЦИЯ» НА СТЫКЕ
ДРЕВНЕГРЕЧЕСКОЙ, ЗАПАДНОЙ И ВОСТОЧНОЙ ФИЛОСОФИИ:
ЭПИСТЕМОЛОГИЧЕСКИЙ
АНАЛИЗ**

Физули Гурбанов

доктор философских наук,

Институт философии и социологии НАНА, заведующий отделом

fqurbanov2005@rambler.ru

<https://orcid.org/0000-0002-6447-0170>

Туране Алибекова

докторант

Институт философии и социологии НАНА

e.mail: turane.alibeyova91@icloud.com

<https://orcid.org/0000-0002-6447-0170>

Аннотация. В статье раскрывается философско-научный анализ понятия и термина «информация» в западной (христианской) философии а также, как в древнегреческой философии понятие, которое мы сейчас понимаем как «информация», имело особое содержательно-терминологическое выражение. Эта фраза приобрела особое значение в западной (христианской) философии в Средние века благодаря переводу мусульманского философа Ибн Рушда.

Исследования доказывают, что такого рода терминологическая трансформация информации привела к различному значению информации из древнегреческой философии в западную философию в целом, начиная с конца Средневековья. Особую роль в этом процессе сыграл перевод Майклом Скоттом терминов, используемых Ибн Рушдом на латыни.

Сопоставления, проведенные в статье, говорят том, что «информация» как понятие и термин играла значительную роль в контексте знания в философии. Начиная со средних веков в западной (христианской) философии понимание информации преимущественно в предикатном качестве (новость, информация) определило направленность ее философского смысла.

Авторы приходят к выводу, что информация на современном этапе не вернется к своему первоначальному значению какое оно имело в Античности. Однако содержательно-смысловые характеристики понятия «цифровизация» могут формировать синтез онтологических, гносеологических и педагогических аспектов информации в совершенно иной пропорции, чем на предыдущих этапах.

Методология. В статье применяется междисциплинарная методология, используются методологические принципы системности, интересубъективности и синергетической интеграции.

В качестве **метода** используются сравнительный анализ, системное исследование и синергетический синтез.

Научные инновации. В результате философско-научного исследования понятия термина «информация» с исторической точки зрения было выяснено, что на современном этапе «информация» стоит на пороге обретения нового гносеологического содержания. В основе формирования философско-научного смысла «информации» в этом направлении лежит взаимодействие древнегреческого, восточного (мусульманского) и западного (христианского) философского мышления по данному вопросу в средние века.

Ключевые слова: форма, эйдос, неделимое, тасаввур, подтверждение, (ин)formio, faids, цифровость, проблема перевода.

THE NOTION OF "INFORMATION" AT THE INTERSECTION OF
ANCIENT GREEK, WESTERN AND EASTERN PHILOSOPHY:
AN EPISTEMOLOGICAL ANALYSIS

Fuzuli Gurbanov

Doctor of Philosophy,
Institute of Philosophy and Sociology of ANAS,
Head of Department
fqurbanov2005@rambler.ru
<https://orcid.org/0000-0002-6447-0170>

Turane Alibekova

Institute of Philosophy and Sociology of ANAS,
PhD student

Abstract. A philosophical-scientific analysis of the notion and term "information" in Western (Christian) philosophy was analyzed in the article. It has been indicated that the concept that we now understand as "information" had a special expression in terms of content and terminology in Ancient Greek philosophy. That phrase acquired a special meaning in Western (Christian) philosophy in the Middle Ages through the translation of the Muslim philosopher Ibn Rushd.

Researches show that this kind of terminological transformation of information has led to a various meaning of information from Ancient Greek philosophy in Western philosophy as a whole since the end of the Middle Ages. Michael Scott's translation of the terms used by Ibn Rushd into Latin played a special role in this process.

The comparisons made in the article clarified that "information" as a concept and term played a serious role in the context of knowledge in philosophy. The perception of information mainly in predicate quality (news, information) has determined the direction of its philosophical meaning since the Middle Ages, in Western (Christian) philosophy.

One of the conclusions reached is that there is no possibility that information at the present stage will return to its meaning in Antiquity. However, the content and meaning characteristics of the concept of "digitality" can shape the synthesis of ontological, epistemological and pedagogical aspects of information in a completely various proportion from the previous stages.

Methodology. Interdisciplinary methodology is applied and the methodological principles of systematicity, intersubjectivity and synergistic integration are used specifically in the article.

Comparative analysis, system research and synergetic synthesis are used as a **method**.

Scientific innovation. Therefore, the philosophical and scientific study of the concept and term "information" from a historical point of view, it was found that it is actually on the verge of acquiring a new epistemological content at the present stage. The formation of the philosophical and scientific meaning of "information" in this direction is based on the interaction of ancient Greek, Eastern (Muslim) and Western (Christian) philosophical thinking on this issue in the Middle Ages.

Key words: form, eidos, indivisible, tasavvur, confirmation, (in)formio, faids, digitality, problem of translation.

Giriş

Fəlsəfəni müxtəlif dillərdə dərk etmək filosofluq manerasını dəyişir. Qədim dövrlərdən filosoflar bu prizmada müxtəlif dillərdə forma-

laşmış fəlsəfi-elmi anlayışların başqa dillərə tərcüməsinin nə dərəcədə adekvat olaraq orijinal məzmunu ifadə etdiyini təhlil etməyə ça-

lışmışlar. Bu məsələyə yanaşmalar, baxışlar və mövqelər fərqlidir.

Biz, bu məqalədə başqa yanaşmalara baş vurmada Barbara Kassenin rəhbərliyi ilə 20 filosof və 150 yardımçının hazırladığı “Fəlsəfələrin Avropa lüğəti: çevirilməzlik leksikonu” (2009) kitabında ifadə olunan mövqeni əsas götürəcəyik. Konkret olaraq hər bir fəlsəfi anlayışa onun formalaşdığı dildə aldığı məzmun və mənanın vacibliyini qəbul edirik. Bu yanaşma müxtəlif dillərdə yaranmış fəlsəfi anlayışların fərqliliklərinin əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərməklə yanaşı onları, ümumiyyətlə, “bəşəri fəlsəfi irs” kimi anlamağa yardım edir.

Eyni zamanda, fəlsəfi-elmi anlayışların tərcüməsi (bir dildən digərinə çevirilmələrinin) zamanı orijinalda olan mənanın tam olaraq ifadə edilməsi ilə yaranan çətinlikləri nəzərə almaq lazım gəlir. Bütün bunlara rəğmən anlayışların müxtəlif anlamlarının fərqliliklərinin sintezində bütövlükdə fəlsəfi mənadən danışa bilərik. Bu məqam “real olaraq dil və kulturlər arasında ünsiyyəti yüngülləşdirən bilən yeganə üsuldur” [Kassen, 2009, s. 13].

Ənənəvi olaraq fəlsəfi-elmi təfəkkür üçün aktual olan “bilik” və “informasiya” anlayışlarının fərqli dillərdə, fəlsəfi məktəblərdə və kulturlərdə fəlsəfi anlamlarının nəzəri müqayisəsi vurğuladığımız yanaşma çərçivəsində maraqlı ola bilər. Biz bu məqalədə konkret olaraq “informasiya” anlayışının Qədim Yunan, Orta əsrlər müsəlman (Şərq) və xristian (Qərb) fəlsəfi təfəkkürlərində malik olduqları məna yüklərinin müqayisəli təhlilini aparmağa çalışacağıq. Burada bir terminoloji izah vermək yerinə düşərdi.

Biz təsadüfən “Orta əsrlər müsəlman (Şərq) və xristian (Qərb)” ifadələrini işlətmirik. Fəlsəfi kontekstdə filosoflar və alimlər arasında hansı terminə - “Şərq” və ya “müsəlman”, “Qərb” və ya “xristian” üstünlük vermək bərdə yekdil fikir yoxdur. Bu istiqamətdə R.Kapurro, P.Adams və H.Şadi arasında mövzu ilə əlaqəsi olan dialoqun bir fraqmentinə nəzər salaq. İnformasiya və təşkilati etika üzrə ixtisaslaşmış, filosof Rafael Kapurro, filosof Peter Adams və filosof-ilahiyyatçı Heydər Şadi ilə “Qərb” (“xristian”) və “Şərq” (“müsəlman”) terminlərinin işlənməsi ilə bağlı müza-

kirələr təşkil etmişdir [bax: Capurro, 2014]. Bu filosoflar dünyanın müxtəlif regionlarındanlardır: R.Kapurro - Cənubi Amerika, P.Adams - Avropa, H.Şadi - Asiya. Ancaq onların hər biri Qərb mədəniyyəti daxilində filosof kimi yetişmişlər (R.Kapurro və H.Şadi - Almaniya, P.Adams Böyük Britaniya, ABŞ və Almaniya).

R.Kapurro P.Adams və H.Şadiyə eyni sualla müraciət edir. Sualın məzmunu belədir ki, İbn Rüşddən sonra Avropa və Şərq filosofları (müsəlman filosoflar) arasında müzakirələr olmuşdurmu? Buna cavab olaraq P.Adams “İslam və Avropa intellektual mədəniyyətlərinin mübadiləsi”ndən və “Osmanlı ilə Avropa siyasi mədəniyyətinin təmaslarından” bəhs etmiş və belə nəticə çıxarmışdır ki, ideyaların mübadiləsi olmuşdur [Capurro, 2014].

Heydər Şadinin cavabı daha geniş və konkret predmetə aiddir. O, cavabında yazır ki, “informasiyaya fəlsəfi-tarixi yanaşma...hər şeydən əvvəl kulturlərarası” xarakterlidir. Davam edərək, vurğulayır: “...mən bu ideyaların tarixi ilə bağlı “fars” və ya “ərəb” terminlərinin işlənməsinin düzgün olduğuna əmin deyiləm. Sadəcə, ad kimi “islami” terminindən istifadə etmək olar” [Capurro, 2014].

Lakin H.Şadi məsələnin bu cür sadə olmadığını sonrakı fikirlərində aydın ifadə edir. O vurğulayır ki, İbn Rüşd, Əl-Kindi, Əl-Qəzali, Əl-Farabi, İbn Sina kimi filosofları “ərəb” və “fars” kimi təqdim etmək nə tarixi, nə də fəlsəfi baxımdan düzgün deyildir. Onları ümumi olaraq “islami” kimi ifadə etmək olar ki, həmin ziddiyyətlərdən yaxa qurtarmaq imkanı yaranar. Filosof-ilahiyyatçı qeyd edir ki, “lakin məsələ bundan da qəlizdir”. Çünki, “islami” Yaxın və Orta Şərq elmi və mədəniyyətinə tətbiq üçün də “problemsiz deyildir”. Məhz bu problemdən qaçmaq üçün Marşall Hocson “islamisch” (almanca) və “muslim” (almanca) terminlərini daxil edib ki, bütövlükdə “islami-ka” adlandırır.

M.Hocson “İslamın cəsarəti” adlı əsərində “islami” və “müsəlman” terminlərinin dini və dünyəvi-akademik işləmləri arasındakı ziddiyyətdən bəhs etmişdir. O, tarixi müsəlman xalqlarının mədəniyyətlərinin öyrənilməsi üçün ayrıca „Islamicate“ (“islamikat”) termini daxil etmişdir. H.Şadi onu da vurğulayır ki,

“ancaq bu fərqlilik də duruş gətirə bilmədi, ona görə də bu terminlərin işlənməsində müəyyən qeyri-səliqlik qalır”. Bu səbəbdən, H.Şadi çıxış yolu kimi sadəcə “Şərq” terminindən istifadə etməyi təklif edir. Lakin bunun üçün də “Şərq” anlayışına birtərəfli yanaşma aradan qalxmalıdır ki, bu da özünəməxsus başqa problemləri ortaya atır [Capurro, 2014].

Rafael Kapurronun Heydər Şadinin bu fikirlərinə reaksiyası da maraqlıdır. R.Kapurro vurğular ki, eyni məntiqlə təsdiq etmək olar ki, “xristian” və “Qərb” terminlərinin də istifadəsi problemlidir [Capurro, 2014].

Beləliklə, müasir filosoflar “informasiya” anlayışının fəlsəfi-elmi dərk edilməsi kontekstində “Şərq” və “Qərb”, “islami” və “xristian” kimi terminlərdən istifadə etməyi mümkün sayırlar, lakin onların heç birinin real vəziyyəti fəlsəfi olaraq tam ifadə etmədiyini də vurğulayırlar. Bizim mövqeyimizə görə, “informasiya” haqqında fəlsəfi yanaşmalar üçün “Şərq” və “Qərb”, “müsəlman” və “xristian” terminlərinin birgə əhatə etdiyi anlamları qəbul etmək daha adekvatdır. Yəni İbn Rüşd, Əl-Kindi, İbn-Sina və digər müsəlman filosoflar həm Şərqi, həm də islami düşüncəni təmsil edirlər. Eyni məntiqi Qərb filosofları üçün də tətbiq edə bilərik.

Bunları ümumiləşdirərək, belə nəticə əldə edirik ki, “informasiya”nın anlamı kontekstində “Şərq”(müsəlman) və “Qərb” (xristian) terminlərindən istifadə edə bilərik ki, onda “informasiya” anlayışını Qədim Yunanıstan-Orta Əsr Qərb (xristian)-Orta Əsr Şərq (müsəlman) “mədəniyyət üçbucağı” çərçivəsində fəlsəfi-elmi araşdırmaq olar.

Məqalədə fənlərarası metodologiya tətbiq edilir. Bu zaman sistemlilik, intersubektivlik və sinergetik inteqrasiya metodoloji prinsiplərindən istifadə olunur.

Tətbiq edilən metodologiyaya uyğun olaraq müqayisəli analiz, sistem araşdırma və sinergetik sintez metodlarından yararlanılır.

Müzakirələr və qənaətlər

“İnformasiya” anlayışının hər bir fəlsəfi müzakirəsində bu terminin Qədim Yunan fəlsəfəsi ilə əlaqəsindən bəhs edilir. Yanaşmalar fərqli olsa da həmin məqam yer alır. Filosoflar

yekdil qənaətdədirlər ki, “informasiya” həm anlayış, həm də termin kimi ilk olaraq Antik dövrdə meydana gəlmişdir. Lakin biz burada onu vurğulamaq istərdik ki, “informasiya” anlayışının Qədim Şərq fəlsəfəsində də işlənməsi mümkün olan hal kimi qəbul edilə bilər. Ancaq biz də “informasiya” anlayışı və termininin Antik Yunan dövrünə təsadüf etdiyi tezisindən çıxış edirik. Burada M.Haydeggerin haqqında yazdığı bir məqamı da vurğulamaq istərdik. Alman filosof yazırdı ki, “yunan dili fəlsəfidir, başqa sözlə elə fəlsəfidir ki, artıq özü dil və dil quruluşu (Sprachgestaltung) kimi filosofluq etmişdir” [Heidegger, 1994, s. 50].

Lakin hər dilin fəlsəfi aspektdə öz inkişaf səviyyəsi mövcuddur. Buna görə də M.Haydegger onu da vurğulayır ki, dilin fəlsəfililiyi başqa dillərdə öz inkişaf səviyyəsinə görə qiymətləndirilə bilər. Buradan müxtəlif fəlsəfi xarakterli nəticələr çıxarmaq olar. O cümlədən, hər hansı dildə yaranmış anlayış və terminin başqa dillərə tərcüməsində qarşıya çıxan çətinliklər haqqında danışmaq olar. Məhz bu məqama görə, B.Kassenin redaktorluğu ilə 20 filosofun hazırladığı “Fəlsəfələrin Avropa lüğəti”nin başlığında “çevirilməzlik leksikonu” ifadəsi yer almışdır. Yəni həmin kitabın tərtibçiləri fundamental fəlsəfi anlayışların orijinaldan tam olaraq başqa dilə tərcüməsinin (çevrilməsinin) mümkün olmadığı qənaətinə gəlmişlər. Maraqlıdır ki, onlar lüğətdə “informasiya” terminini nümunə kimi göstərməmişlər. Ancaq R.Kapurro bu termini də “məna tam çevirilməsi mümkün olmayan terminlər” sırasında görür [Kapurro, 2014; Kapurro, 2019].

Vurğuladığımız məqamın fəlsəfi aspektdə ciddi əhəmiyyət daşıdığını və hələ də aktualıq kəsb etdiyini informasiyanı son illərdə müxtəlif aspektlərdə araşdıran filosoflar və alimlərin tədqiqatlarda əldə etdikləri qənaətlər də təsdiq edir. V.D.İlyin araşdırması nəticəsində belə qənaətə gəlir ki, informasiyanı tam olaraq bir dildən digərinə ötürmək mümkün deyildir. Çünki, informasiya məlumat formasında belə anlayışlar sisteminin ekvivalentliyini nəzərdə tutur. Hətta eyni bir dildə informasiyanı ötürənlə qəbul edən anlayışlar və bilik sistemi üst-üstə düşməsə informasiya tam ötürülmür. Deməli, “interpretasiya zamanı səhvə yol

verilirsə, məlumatın mahiyyəti əlaçatmaz olur” [İlyin, 2021, p. 810].

Araşdırmalar təsdiq edir ki, informasiyanın rəqəmsallıq şəraitində analogi formadan simvolik formaya və əksinə çevirilmələri zamanı da yuxarıda vurğulanan özəllik qalır. Hazırda “s-informasiya” termini ilə “rəqəmsal informasiya” və ya “simvolik informasiya”-ni ifadə edirlər və vurğulayırlar ki, informasiyanın bir formasından digərinə keçid etdikdə məlumatların alınması, informasiyanın saxlanması və yığılması prosesində itkilər özünü göstərir [İlyin, 2022].

D.Baviskar və b. buna bənzər mövqedədirlər. Onlar strukturlaşmamış sənədlərdə informasiyanın effektiv avtomatlaşdırılmış aşılınması üçün süni intellektin imkanlarından istifadə zamanı meydana çıxan çətinliklərlə bağlı son illərin ədəbiyyatını (2010-2020-ci illər) təhlil edərək belə qənaətə gəlirlər ki, informasiyanın alınmasının mövcud netodları “şablon və qaydalara əsaslanırlar”, onlarda “mürəkkəb sənədlərlə işləmək qabiliyyəti yoxdur”, “ümumi informasiyaların sistemləşdirilməsi aşağı keyfiyyətdədir” və deməli, yeni metodlar yaratmaq lazımdır [Baviskar, 2021, p.1].

Filosoflar və alimlər konkret elm sahələri üzrə informasiyanın alınması və çevirilməsi ilə bağlı məsələlərin həllində də məlumatın tam ötürülə bilinməməsi və bir dildən digərinə çevirilmədə meydana çıxan problemlərdən bəhs edirlər. Son illərin müzakirəsində bu aspekt də geniş yer alır.

X.Yu və b. bioloji informasiyaların əldə edilməsinin böyük əhəmiyyətinin olduğunu vurğulayırlar. Bu prosesdə də səhvlər meydana gəlir. Onlar yazırlar ki, “sintaksis analizdən əlamətləri generasiya etmək mürəkkəbdır”. Bu səbəbdən biotibbi informasiyaların alınması üçün fərqli metodlara ehtiyac vardır [Yu, et al., 2020, p. 2029].

Müzakirələrdə “dərini semantika və geniş inteqrasiya əsasında informasiyanın alınması” məsələsi də gündəmə gətirilmişdir [Xu R., et al., 2021, p. 2722]. Müəlliflər kompüter şəbəkəsini təkmilləşdirmək üçün müxtəlif sferalara aid informasiyaların konvergensiyası məsələsinin aktuallığını analiz etmişlər.

Həmin kontekstdə X.Liu və başqaları qeyd edirlər ki, yersiz üst-üstə düşmələrin aradan qaldırılması üçün “semantik dinamik aqreqasiyalar”dan istifadə etmək faydalı olardı [Liu, 2021, p. 41861].

Nəhayət, baxılan kontekstdə “generativ çeviricilər vasitəsi ilə kontrast informasiyaların alınması” məsələsi də geniş müzakirə edilir. N.Zang və həmmüəlliflər yuxarıda vurğuladığımız məqamları sanki ümumiləşdirərək yazırlar ki, “mahiyətlərin münasibətləri, hadisələr haqqında informasiya almaq vəzifəsi təbii dilin analizi və biliklər sisteminin qurulması üçün böyük əhəmiyyətə malikdir” [Zhang N., et al., 2021, p. 3077].

Müzakirələrin yuxarıda ifadə etdiyimiz özəlliyindən belə nəticə çıxır ki, informasiyanın alınması, işlənməsi, ondan məlumatın əldə edilməsi, informasiyanın bir formadan digərinə çevirilməsi (məsələn, analogiyadan rəqəmsallığa və s.), bir dildən başqa dilə çevirilməsi məzmun və semantik aspektlərdə itkisiz olmur. İnformasiya ilə bağlı aparılan fəlsəfi-elmi müzakirələrə müasir mərhələdən başlamaqda əsas məqsədimiz indiki mərhələdə bu anlayışın başlıca olaraq epistemoloji kontekstinin qaldığını vurğulamaqdır.

Bu məqam isə informasiyanın qədim dövrlərdən başlayaraq ontoloji və epistemoloji aspektlərinin vəhdətinin fəlsəfi özəlliyini onun müxtəlif dillərdə işlənməsi ilə bağlılığını aydınlaşdırmaq üçün gərəkdir. Bununla biz, müəyyən mənada “informasiya” anlayışı və termininin yuxarıda vurğuladığımız Qədim Yunan, Qərb (xristian) və Şərq (müsəlman) fəlsəfələrinin anlamlarının müqayisəsi fonunda fəlsəfi-elmi təhlilinə bir addım da yaxınlaşmış oluruq.

Beləliklə, biz bu özəlliyi ona görə vurğulayıırıq ki, informasiyanın anlayış və termin kimi fəlsəfədə müzakirəsində, onun mənşəyi ilə yanaşı müxtəlif dillərdə hansı mənə yükünə malik olması da təsiredici rol oynamışdır. Burada başlanğıc tezlərdən biri belədir: “informasiya” anlayışının mənşəyi (etimoloji, semantik, fəlsəfi-tarixi) və müxtəlif dillərə tərcümədə aldığı özəl məzmun və mənə çalarları əsas olaraq Antik dövr fəlsəfəsindən Orta əsrlərə keçiddə özünü göstərmişdir. Bu səbəbdən

həmin dövrdə informasiya ilə bağlı aparılan fəlsəfi müzakirələri şərti olaraq iki bloka bölmək olar.

Birincisi, Qədim Yunan fəlsəfəsində “informasiya” anlayışı və termininin başlıca cəhətləri.

İkincisi, Orta əsrlərdə Şərq (müsəlman) və Qərb (xristian) filosofların bu terminə tərcümədə verdikləri fəlsəfi və semantik mənalar və onların Qədim Yunan fəlsəfəsində mövcud olan anlamla müqayisəsi.

Həmin müzakirələrdə əldə edilən fəlsəfi-elmi qənaətlərin Yeni dövrdən başlayaraq “informasiya” anlayışının aldığı məzmun çalarlarının fəlsəfi-elmi dərkinə təsiri sonrakı mərhələ üçün aktual fəlsəfi problemlərdən olmuşdur. Yekun olaraq bu üç aspektin qarşılıqlı əlaqədə araşdırılması “informasiya” anlayışının fəlsəfi “ölçülməsi” üçün müəyyən dərəcədə imkanlar yaradır ki, müzakirələrdə də bu məqam aparıcı yer tutmuşdur.

Fəlsəfi-elmi ədəbiyyatda vurğulanır ki, yazılı mənbələrdə informasiya anlayışına (informatio) ilk dəfə XIV əsrdə rast gəlinir və “ruhun cismə yerləşməsinə” (yəni in form) və ya “formaya yüklənməsi”ni ifadə edir [Semenova, Petrichenko, 2022, s. 18]. R.Kapurro da ingilis dilinin Oksfort lüğətinə istinad edərək, XIV əsrə işarə edir. Ancaq digər mənbələrdə hələ qədimdən müxtəlif kontekstlərdə və başqa terminlərlə bircə “information” termininin də işləndiyi haqqında bəhs edilir. Görünür, burada tədqiqatçılar XIV əsrdə “informatio”nun ilk dəfə yazılı şəkildə fəlsəfi-elmi məzmununun verilməsini nəzərdə tuturlar, lakin ondan əvvəl də bu termindən istifadə edilirdi. Hətta bunun Müqəddəs Avqustinə gedib çıxdığını da iddia edənlər vardır. Orta əsrlərdə isə Foma Akvinskiy “informatio materiae” (materianın formalaşması) terminindən istifadə etmişdir.

Ruhun cismə yerləşməsi (formaya yüklənməsi) ideyasının mənbəyində Plotinin teosentrik xarakterli emanasiya ideyasının dayandığı haqqında fikir vardır. Yaradan öz tamlığını itirmədən, daim özündə qalmaqla, özünü “yayı” (şəfəqləndirir, emanasiya edir). Bu ümumi baxış sonradan Platon fəlsəfəsində daha konkret “ideyalar aləmi” anlayışında təkararlandı [Semenova, Petrichenko, 2022, s. 18].

Ruhun cismə yerləşməsinin biliyin yerləşməsi kimi təsəvvür edilməsi Platonun forma (ideya) təlimindən qaynaqlanır. Bununla fəlsəfədə ruhun-cismə (bədənə) yerləşməsi biliyin-cismə (formaya) yerləşməsi anlamına transformasiya olundu. Bu əsasda isə sonrakı araşdırmalarda bilik, forma, informasiya, ideya və s. anlayışların fəlsəfi dərkində yeni addımların atıla biləcəyi başa düşülməlidir.

Beləliklə, Platonizmdə ruh və bilik “bir-biri ilə sarmaşığı kimi əlaqədə idi”. Bütövlükdə bu prosesi emanasiyadan anemnesisə keçid kimi təsəvvür etməyi təklif edən filosoflar vardır. Emanasiya İlahi güc vasitəsi ilə ruhun cismə nüfuzunu, emanasis isə biliyin xatırlama vasitəsi ilə cismə yerləşməsinə ifadə edir. Birinci İlahi güclə bağlıdır və transendentlik adlandırılı bilər, ikinci isə apriori biliklə əlaqəlidir və transendentallıq adlandırılı bilər [Semenova, Petrichenko, 2022, s. 18].

Əlbəttə, filosofların bu dəyərləndirməsi çox abstrakt və ümumi məqamları əhatə edir. Ancaq Platon və Aristotel fəlsəfəsində “informasiya” və “bilik” anlayışlarının fəlsəfi-konseptual mənşəyini anlamaq üçün faydalı ola bilər.

Bu kontekstdə demək olar ki, Aristotel fəlsəfəsində τὸν ἀδιαίρετον νόησις (“ton adiaireton noesis”) anlayışı informasiyanın dərk edilməsində yeni səhifə açdı. Bu termin “bölünməz zəka (ağıl, intellekti) ifadə edir. Platon mənasında “eydos” (ideya) ilə müqayisə oluna bilər. Yəni hər iki anlayış vasitəsi ilə biliyin vahid forma olduğu, material ilə idealın vəhdətini (bir sikkənin iki üzünü) ifadə etdiyini demək olar. Belə çıxır ki, Qədim Yunan fəlsəfəsində “informasiya” anlayışının sinonimi kimi “bölünməzlər” (ən sadələr), “forma” və “eydos” anlayışları işlənmişdir.

Bu terminin tarixin sonrakı mərhələlərində fəlsəfi anlamı məhz bu başlanğıc anlayışlarla sıx bağlıdır. Detallara varmadan, qeyd edək ki, R.Kapurro Orta Əsrlərdə informasiya və informasiyalaşma anlayışlarının bir neçə filosof tərəfindən işləndiyini yazır [Kapurro, 2009]. Bu məqalədə bizm üçün maraqlı olanı Orta əsrlərdə Aristotelin “ton adiaireton noesis”nin İbn Rüşd tərəfindən ərəbcəyə tərcüməsinin ivrit, latın, fars və b. dillərdə bu anlayışın məzmununa təsiri məsələsidir. Çünki, məhz bu proses

nəticəsində “informasiya”nın Qərb fəlsəfi-elmi təfəkküründə anlamı yeniləşdi və həmin təsir indi də özünü göstərir. Bu özəllik “informasiya”nın anlayış və termin kimi müxtəlif anlam çalarlarına malik olmasını ortaya qoyur. O cümlədən, informasiyanın ontoloji müzakirəsi “kifayət qədər aydın və səlis müəyyən edilmiş anlayışlar vasitəsi ilə aparılmır” ki, bu da öz növbəsində informasiyanın “geniş çeşiddə müxtəlif təriflərinin varlığı onun mövcudluq üsullarının da fərqli dərk edilməsi” şəraitinə gətirib çıxarır [Schroeder, 2016, s. 4].

Eyni zamanda, filosoflar üçün əsrlər boyu informasiya və biliklə bağlı aparılan araşdırmalarda dəyişməz bir fəlsəfi ənənə - Pifaqorun rəqəm konsepti əhəmiyyətli olmuşdur. Bu konseptə görə, “hər şey rəqəmdir” və ya “əşyalar-rəqəmdir”. Araşdırmalara görə, bizim işlədiyimiz “rəqəm” anlayışının qədim yunan fəlsəfəsində “yumru möhür” (yaddaş) anlayışı ilə sıx bağlılığı vardır. Məlumdur ki, yaddaşın bu cür təsəvvürü Platon və Aristotel fəlsəfəsində də vardır. Bu baxımdan Pifaqora aid edilən “hər şey rəqəmdir” deyimi universal fəlsəfi anlam alır. Lakin son illər filosoflar, əslində, bu konseptin Pifaqora və pifaqorçulara aidiyyəti olmadı tezisini irəl sürürlər. Onlar həmin konsepti Aristotelə aid edirlər [Podoprighora, 2018].

Deməli, Qərb fəlsəfəsində “informasiya” anlayışının dərinə həm İbn Rüşdün terminoloji tərcüməsi, həm də bütövlükdə Şərq (müsəlman) fəlsəfi təfəkkürünün bu anlayışı qavraması özəlliyi baxımından ciddi təsirləri olmuşdur. Əslində, burada təsir məsələsi birtərəfli deyildir. Biz yuxarıda filosofların bununla bağlı müzakirəsinin bir aspektinə qısa nəzər salmışıq. Konkret olaraq Orta əsrlərdə və ondan sonrakı dövrlərdə Şərq (müsəlman) və Qərb (xristian) filosoflarının bir-birinə qarşılıqlı təsirləri olmuşdur. Bu sırada İbn Rüşdlə yanaşı, Əl-Kindinin, İbn Sinanın, Əl-Qəzalinin, Əl-Xarəzminin və digər böyük müsəlman filosofların adlarını çəkirlər [Kapurro, 2009; Kapurro, 2019; Morris, 2023].

R.Kapurro “informasiya” anlayışının genealogiyasından bəhs edərkən vurğulayır ki, informasiyanın bilik kimi ötürülməsi qismində adı yunan və latın mənşəlidir (in formare). Ontoloji olaraq bu, yunan fəlsəfəsində materiya-

nın fraqmentar yaranmasını və metaforik olaraq insan biliyinin əmələ gəlməsini ifadə edirdi. “Platon və Aristotel fəlsəfəsində isə “morphé” və “typos” (eydos/ideya) konsepsiyaları kontekstində ontologiya və epistemologiya əhəmiyyətli rol oynayırlar. Informatio/informare latın terminləri bu yunan fəlsəfi anlayışlarının tərcümələri və onlara olan qeydlərdə meydana gəlirlər. Orta əsrlərin sonundan informasiya anlayışının ontoloji anlamından epistemoloji anlamı daha əhəmiyyətli sayılmağa başlanır [Kapurro, 1996, p. 259-260].

Yuxarıda vurğuladığımız kimi, yazılı olaraq XIV əsrdə Oksford lüğətində informasiyalaşma (informasiya ötürmə) və ya ağıl və ya xarakterin, təlimin, alətin, təsiretmə texnikasının formalaşması anlamında işlədilir. Bu cür gedişatın yaranmasını Corc Şement XI əsr ingilis kralı Fateh Vilhelmin və fransız dilinin ingilis dilinə təsiri ilə əlaqələndirir [Schment, 2017, pp. 173-187].

Məsələnin terminoloji və ümumfəlsəfi aspektinin ən maraqlı tərəfi isə bu fikirlər işığında informasiyanın ərəb, yəhudi, latın və Avropa dillərinə tərcüməsi zamanı meydana gələn məzmun və məna özəllikləri ilə əlaqəlidir. Həmin məqamı öncə vurğulamışıq. Burada tərcümə prosesinin gedişatını R.Kapurro belə təqdim edir: İbn Rüşd Aristotelin “ὁ ἡσυχ τ ὦν ἂ διαρ ε τῶν” (“bölünməzlər haqqında təfəkkür”) terminini “taşawwur” və “təsdiq” kimi tərcümə edir, bu termini D.Skot latına “(in) formatio” və “fides” olaraq tərcümə edir, yəhudi dilinə isə “ziyyur” kimi çevirirlər. Bir sıra filosofların fikrincə, bu cür gedişat Qərb fəlsəfi təfəkküründə “informasiya”nın anlayış və termin kimi “taleyini” həll edir.

Burada İbn Rüşd “taşawwur”la Aristotel anlamının mahiyyət aspektini ifadə etmişdir. “Təsdiq” isə alınan informasiyanın doğru və ya yalan olmasının yoxlanmasıdır (verifikasiyasıdır). Bununla İbn Rüşd informasiya anlayışının qavranılmasında Aristoteldən fərqlənir: müsəlman filosof alınan biliyin verifikasiya olunması (yəni təsdiqini tapması mexanizmini) aktuallaşdırır. Belə bir yanaşmanın fəlsəfi təsirləri az deyildir.

Birincisi, İbn Rüşd Aristotelin “formasi”nın vahidliyini iki aspektə ayırır – mahiyyət

və funksiya (kommunikasiya). “Forma”nın alınması kifayətedici deyildir, onun “yükləndiyi mənanın (informasiyanın)” doğru olub-olmadığı yoxlanmalıdır. Bu isə informasiya və bilik anlayışlarında rasionallığın (zəkaviliyin) daha da aktuallaşması anlamını verir.

İkincisi, İbn Rüşdün informasiyanı (bö-lünməzləri) vurğuladığımız mənada anlaması Maykl Skot kimi avropalı filosoflara konseptual olaraq bir az da irəli getməyə koqnitiv əsas verir. Konkret olaraq, M.Skot İbn Rüşdün terminini tərcümə etdikdə onun mahiyyət deyil, predikat, xəbət, məlumat təfərinə daha çox qabardır. Albert Magnus isə bu “fəlsəfi-nəzəri fəndi” qəbul edərək, informasiyanı M.Skot mənasında şərh edir. Bununla da özlüyündə Qərb (xristian) fəlsəfi təfəkkürü üçün informasiyanın ontoloji deyil, epistemoloji – xəbər almanın fəlsəfi dərki üstünlük təşkil etməyə başlayır. Fransız tədqiqatçı Albert de Libera da eyni fikirdədir [bax: Kapurro, 2014; Kapurro, 2019].

R.Kapurro obrazlı olaraq həmin gedışı “bizim dövrümüz üçün bu, paradigmatik olmuşdur”, kimi dəyərləndirir. Fikrimizcə, almaniyalı filosof haqlıdır. Onun düşüncələrinin məntiqi transformasiyası isə belə təsəvvür edilir.

Tədqiqatçılar vurğulayırlar ki, Aristotelin “De Anima” (“Ruh”) əsərində İbn Rüşdün istifadə etdiyi ərəb termininin Maykl Skot tərəfindən latın dilinə tərcüməsinə uyğun olan bir dənə də termin yoxdur. M.Skotun tərcüməsinə Albert Magnus (XII əsr) istinad edir [Kapurro, 2019]. Bu, ziddiyətdirmi?

Əslində, deyil. Çünki, söhbət birbaşa “informasiya” termininin tərcüməsindən getmir, Aristotelin “bölünməzlər”inin yunanca aldığı mənanın ərəb dilinə fəlsəfi tərcüməsindən gəlir. Yuxarıdakı analizə görə, bu zaman tam dəqiq məzmun və mənə tərcüməsi mümkün deyildir. İbn Rüşd “bölünməz”ləri özünün dünyagörüşü, təfəkkürü, kulturu çərçivəsində “taşawwur” və “tasdiq” kimi tərcümə edir və ona Şərq fəlsəfi (müsəlman) özəlliyi daxilində xüsusi mənə “yükləyir”. Maykl Skot da bir Qərb (xristian) filosofu kimi latına özünün dünyagörüşü və kulturu özəlliyinə görə tərcümə edərək (“in) formatio” və “fides” terminlərini daxil edir. Rafael Kapurro burada bir ümumfəlsəfi və kulturu faktorunun təsirini gördüyünü yazır.

O hesab edir ki, qədimdən Şərq (müsəlman) və Qərb (xristian) fəlsəfi təfəkkürü üçün insanın ölümündən sonra İlahinin bir hissəsi kimi bir fərd olaraq qalıb-qalmaması məsələsi fundamental və mübahisəli olmuşdur və bu, indi də davam edir [Kapurro, 2009; Kapurro, 2019].

Şərq (müsəlman) fəlsəfəsində insanın İlahi tərəfindən “birbaşa, tam və birdəfəyə” yaradıldığı fikri mövcud olmuşdur. Məsələn, İbn Sina bu barədə geniş təhlil aparmışdır. İbn Sina yazırdı ki, “...o (yəni insan – T.Ə.), dərhal və tam yaradılmışdır” [İbn Sina, 1980]. Digər məşhur Orta əsr müsəlman filosoflarında da analoji mövqe mövcud olmuşdur (Əl-Kindi, Əl-Qəzali və s.). Onlar üzərində indi detallı dayanmağa ehtiyac görmürük, çünki, burada əsas məqam həmin filosofların insanın birdəfəlik və tam olaraq yaradıldığını və həmin mənada onun idrakının bütövlüyünün qəbul ediməsidir.

Qərb (xristian) filosoflarında isə belə deyildi. Aristotelin informasiya aspektində ən çox təsir etdiyi Foma Akvinskiyə görə, yaradılış aktı (per modum Creationis) ilə mövcud olanın bioloji yaradılması (per modum informationis) arasında fərq vardır. Yəni bunlar arasında ontoloji fərq mövcuddur. Foma Akvinskiy insan cisminin substansional forma (forma essentialis) kimi ruhla birliyindən çıxış edərək Avqustindən fərqli olaraq idrakın birliyini vurğulayır. Onu “formanın ikiqat abstraksiyası” (“abstractio”) kimi başa düşür. Lakin bu anlamda da insanın yaradılış aktı (heç nədən yaradılış aktı) ilə idrakın bütövlüyü eyni vahidin tərkibi deyillər – onlar fərqlənirlər. Bu səbəbdəndir ki, Avqustin kimi F. Akvinskiy də informasiya proseslərini geniş pedaqoji və əxlaqi kontekstdə düşünür. Informasiya dedikdə nəcibliyin formalaşması (informatio virtutum) və bütövlükdə mənəvi həyatın formalaşmasını (informatio morum) başa düşür [Stanford Encyclopedia of Philosophy, 2020, Kapurro, 2014; Kapurro, 2019].

Doğrudur, Orta Əsr Şərq (müsəlman) filosofları da zəkani müxtəlif səviyyələrə ayırırdılar. Məsələn, Əl-Kindi 4 intellektdən bəhs edir: aktual intellekt ('aql bilfil, nus en energeia), potensial intellekt ('aql billquwwah, nus en dynamei), qazanılmış intellekt ('aql mustād, nus epiktētos) və yaradıcı intellekt ('aql f'al, nus poiētikos). Sonra Farabi də 4 intellektdən yazmışdır [Hasse, 2011,

Kapurro, 2014]. Ancaq yaradılış məsələsində onlar Qərb (xristian) filosoflarında rast gəlinən fərqliliklərdən bəhs etməmişlər.

Beləliklə, R.Kapurronun yuxarıda Şərq (müsəlman) və Qərb (xristian) Orta əsrlər filosoflarının ümumfəlsəfi səviyyədə informasiya anlayışı və termini bağlılığında müqayisəsini bir dəqər başqa formada belə ifadə edə bilirik: müsəlman filosoflar yaradılışı holistik, tam, bütöv kimi təsəvvür edib, dünyanı vahid mövcudat kimi qəbul edirdilərsə, xristian filosoflar başlanğıcdan fərqlilikləri qəbul edirdilər. Xristianlarda bu fərqlilik, fikrimizcə, Yaradanı təsəvvürdən qaynaqlanır: İlahinin “Üçlük” təsəvvüründən.

Bütövlükdə idrak və informasiya ilə əlaqədar daha konkret düşünsək, belə qənaətə gələ bilirik ki, İbn Rüşd “təsəvvür” və “tasdiq” anlayışlarını Aristotelin “bölünməzləri”nin (eydos, ideya, forma) fəlsəfi anlamını “şərtləşdirmiş”dirsə, (“müsəlmanlaşdırmış”, “ərəbləşdirmiş”) Maykl Skot (və ona istinad edən Albet Magnus) “(in) formatio” və “fides” terminləri ilə “informasiya” anlayışının Qərbdə sonrakı məzmun çalarlarına yön vermişdir. Maraqlı tərəf ondan ibarətdir ki, M.Skot bunu birbaşa Aristotələ əsaslanaraq deyil, onun İbn Rüşd anlamı əsasında etmişdir. Bununla da Qərb (xristian) fəlsəfəsində “informasiya” anlayışına Şərq (müsəlman) fəlsəfi ruhu “hopmuşdur”!

Ancaq həmin məqam Orta əsrlərin sonundan başlayaraq bir qədər fərqli məzmun kəsb etməyə başlamışdır. Bu, “informasiya” termininin Aristotelin “bölünməzləri”, Platonun “ideya”sı (eydosu, forması) anlayışlarının faktiki olaraq mahiyyət təlimini ifadə etməsi və İbn Sinanın da məhz o özəlliyə üstünlük verdiyi çərçivədən çıxaraq daha çox epistemoloji müstəviyə keçməklə müşayiət olunmuşdur.

Bu proses tarixi kontekstdə emanasiyadan (Ruhun cismə “axışı”, yerləşməsi) anamnesisə (biliyin cismə “axışı”, yerləşməsinə) keçiddən başlayaraq Platon və Arisotel fəlsəfələrində konkret qnoseoloji və məntiqi forma aldı və İbn Rüşdün Şərq (müsəlman) fəlsəfi təfəkkürünün süzgəcindən keçərək, “yəhudiləşdi”, “latınlaşdı” və bütövlükdə Qədim Yunan düşüncəsindən fərqlənən formada “qərbləşdi (xristianlaşdı)”. Sonuncu mərhələnin əsas əlaməti isə Maykl Skotun İbn Rüşdün “taşaw-

wur” və “tasdiq”inin latına “informasiya” və “fides” kimi tərcüməsi ilə predikatlaşdı (məlumat, xəbər xarakterli oldu).

Bu fikirlərdən başqa bir qənaət əldə edilir. “İnformasiya”nın fəlsəfi-elmi anlayış və termin kimi bu cür transformasiyaları tədricən onun mahiyyəti (ontoloji) aspektini arxa plana ataraq məlumatlılıq, xəbərlilik (predikatlıq) aspektini (epistemoloji) ön plana çıxardı. Bu proses indi də davam edir.

Nəhayət, rəqəmsallığın müasir mədəniyyətin əsas və müəyyənədicisi faktoruna çevirilməsi ilə informasiya yeni epistemoloji mənə kəsb edə bilər və ya epistemoloji aspekt də arxa plana atıla bilər. Müasir fəlsəfi-elmi təfəkkürdə informasiya ilə bağlı belə bir qeyri-müəyyənliyin mövcudluğu ayrıca aktual elmi problemdir.

Nəticə

“İnformasiya”nın anlayış və termin kimi yunan mənşəli olması onun tarixi aspektdə məzmununun transformasiyası özəlliyini müəyyən etmişdir.

Antik yunan fəlsəfi-elmi təfəkküründə bu anlayışın işlənən forması Avropa fəlsəfi təfəkkürünə əsasən müsəlman filosoflarının təqdimatı əsasında çatmışdır.

İbn Rüşdün bu termini ərəb dilinə tərcüməsi onun latın, yəhudi və başqa dillərə fəlsəfi tərcüməsi və anlamına xüsusi istiqamət vermişdir.

Qərb (xristian) fəlsəfəsində “informasiya”nın anlayış və termin kimi məzmunlaşması Maykl Skotun ərəbcədən “taşawwur” və “tasdiq”i “(in)formation” və fides” kimi tərcümə etməsi ilə şərtlənmişdir. Bu özəllik Qərb (xristian) fəlsəfəsində Orta əsrlərdən sonra informasiyanın başlıca olaraq predikat – xəbər, məlumat kimi qavranılmasına yol açmışdır. Bununla İntibahdan başlayaraq Qərb (xristian) fəlsəfəsində informasiya “forma”, “təlim”, “təhsil”, “mənəvi ilkin məzmun”, yəni ontoloji və epistemoloji aspektlərlə yanaşı, həm də pedaqoji, sonralar isə hermenevtik mənalar almışdır.

Bu cür çoxvariantlı anlam prosesi indi də davam edir və hazırda informasiyaya 3 fəlsəfi-elmi yanaşma mövcuddur: atributiv (“informasiya materiyanın semantik xassəsi kimi”),

funksional (“informasiya informasiya vasitələri ilə bioloji, sosial və sositexniki proseslərdə idarəetməni reallaşdırır”), antroposentrist (“informasiya sferasını sosial sistemlərlə məhdudlaşdırır və onu sistemin kənarından aldığı siqnalın mənası kimi müəyyən edir”).

İnformasiyanın fəlsəfi-elmi dərki ilə bağlı koqnitiv proseslərin bu cür dinamikası bütövlükdə problemin epistemoloji aspektinin məzmunca yeni mərhələyə keçə bilməsi ehtimalını artırır.

Ədəbiyyat

1. Кассен, Б. Вступне слово // Європейський словник філософій лексикон неперекладностей Том перший під керівництвом Барбари Кассен. Національний Університет "Києво-Могилянська Академія" Центр Європейських Гуманітарних Досліджень. К.: ДУХ І ЛІТЕРА, – 2009. – с. 13-16. ISBN 2-85-036-580-7 (Le Robert), ISBN 2-02-030730-8 (Seuil), ISBN 978-966-378-125-9.
2. Capurro R. Apud Arabes: Notes on the Greek, Latin, Arabic, Persian, and Hebrew Roots of the Concept of Information. [Electronic Resource] //- 2014. URL: <http://www.capurro.de/iran.html>//Müraciət tarixi 30.06.2023.
3. Capurro R. A Short Note on the History of the Concept of Information//URL:https://www.researchgate.net/publication/336139129_A_Short_Note_on_the_History_of_the_Concept_of_Information, 29 September, -2019, 4pp. Müraciət tarixi 04.07.2023.
4. Heidegger, M. Vom Wesen der menschlichen Freiheit. Einleitung in die Philosophie (Sommersemester 1930). Hrsg. von Hartmut Tietjen 2., durchgesehene Auflage. – 1994, XII, 308 s. ISBN 978-3-465-02657-0
5. Capurro, R. Past, present, and future of the concept of information // tripleC (cognition, communication, co-operation). – 2009, – № 7(2), – pp.125-141. ISSN 1726-670X.
6. Morrison, J. On Greek, Latin, Arabic, and Persian Roots of the Concept of Information Rafael Capurro: [Electronic resource] // International Center for Information Ethics (ICIE) Islamic World. URL: <https://slideplayer.com/slide/4677315/>. Date of application: 06.07.2023.
7. Ильин, В. Д. Символьное моделирование сообщений и извлечение информации // Современные информационные технологии и ИТ-образование. – 2021, – Т. 17, –№ 4, с. 805-813. Doi: <https://doi.org/10.25559/SITITO.17.202104.805-813>
8. Ilyin, V. D. Symbolic Modeling (S-Modeling): an Introduction to Theory // Artificial Intelligence Trends in Systems. CSOC 2022. Lecture Notes in Networks and Systems; R. Silhavy (ed.). Vol. 502. Springer, Cham, – 2022. Doi: https://doi.org/10.1007/978-3-031-09076-9_54.
9. Baviskar D., Ahirrao S., Potdar V., Kotecha K. Efficient Automated Processing of the Unstructured Documents Using Artificial Intelligence: A Systematic Literature Review and Future Directions. IEEE Access. – 2021, pp. 1-46. Doi: <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2021.3072900>
10. Yu X., et al. LSTM-Based End-to-End Framework for Biomedical Event Extraction. IEEE/ACM Transactions on Computational Biology and Bioinformatics. – 2020; № 17(6), pp. 2029-2039. Doi: <https://doi.org/10.1109/TCBB.2019.2916346>
11. Liu X., Cheng J., Zhang Q. Multi-Stream Semantics-Guided Dynamic Aggregation Graph Convolution Networks to Extract Overlapping Relations. IEEE Access. – 2021; – № 9, – pp.41861-41875. Doi: <https://doi.org/10.1109/ACCESS.2021.3062231>
12. Xu R., et al. Joint Extraction of Retinal Vessels and Centerlines Based on Deep Semantics and Multi-Scaled Cross-Task Aggregation. IEEE Journal of Biomedical and Health Informatics. – 2021; – № 25(7), –pp. 2722-2732. Doi: <https://doi.org/10.1109/JBHI.2020.3044957>

13. Zhang N., et al. Contrastive Information Extraction With Generative Transformer. *IEEE/ACM Transactions on Audio, Speech, and Language Processing*. – 2021; –№ 29, – pp. 3077-3088. Doi: <https://doi.org/10.1109/TASLP.2021.3110126>
14. Семенова В.Г., Петриченко Е.А. Информация: история понятия, его настоящее и будущее // *Вестник высших учебных заведений. Северо-Кавказский регион. Социальная наука*. - 2022, - № 1, - с.16-26. Дои: 10.18522/2687-0770-2022-1-16-26.
15. Schroeder, M. Invariance as a Tool for Ontology of Information // *Information*. – 2016, – № 7-1 (11), – p. 2–20. DOI:10.3390/info7010011.
16. Подопригора, А. Число и цифра: пифагорейская традиция и метафизика цифровой реальности // *Науч. ежегодник Ин-та философии и права Урал. отд-ния Рос.акад.наук*, – 2018, т. 18, вып. 3, – с. 7–26. DOI 10.17506/ryipl.2016.18.3.726.
17. Capurro, R. On the genealogy of information // К. Kornwachs, K. Jacoby Eds.: *Information. New Questions to a Multidisciplinary Concept* Akademie Verlag Berlin. – 1996, – pp. 259–270.
18. Schement, J.R. An Etymological Exploration of the Links between Information and Communication: Information and Behavior Volume 4. IN book: *Between Communication and Information*, – 2017, – pp.173-187. DOI: 10.4324/9781351294720-8
19. Ибн Сина. Избранные философские произведения. Москва: Наука, - 1980, - 554 с.
20. Information: [Electronic resource] // *Stanford Encyclopedia of Philosophy* - 2020. URL:https://translated.turbopages.org/proxy_u/en-ru.ru.8386675f-649ff061-7ff0ce2b74722d776562/. Date of application: 09.07.2023.
21. Hasse, S., Nikolaus, D.: Avicenna's 'Giver of Forms' in Latin Philosophy . Especially in the Works of Albertus Magnus. In Bertolacci, Amos; Hasse, Dag Nikolaus. *The Arabic, Hebrew and Latin Reception of Avicenna's Metaphysics*. In: *Scientia Graeco-Arabica*. Berlin: De Gruyter. - 2011. - pp. 395. ISBN 978-3-11-021575-5.

Rəyçi:

Əli Abbasov

Göndərilib: 11.07.2023

Qəbul edilib: 17.07.2023